

QARAQALPAQ ESSE TEKSTLERINDEGI FONETIKALÍQ BIRLIKLERDÍN STILLIK ÓZGESHELIKLERI

Saparbek Mirzabaev

ÓZR IA QR bólimi Gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti Tayanish doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11204158>

Annotaciya. *Bul maqalamızda Qaraqalpaq tili kórkem-publicistikalıq stiliniń ózine tán bir janrı bolǵan esse tekstlerinde qollanılǵan fonostilistikalıq elementlerdi úyreniw arqalı esse tekstleriniń janrlıq ózgeshelikleri, shıǵarmalardaǵı obrazlardıń hám avtordıń waqıyaǵa bolǵan subyektiv hám obyektiv emocional-ekspressivlik qatnası, sonday-aq, tildiń búgingi halatı haqqında maǵlıwmatlarǵa iye bolamız.*

Gilt sózler: *Stilistika, fonostilistika, fono-grafikalıq qurallar alliteraciya, assonans, onomatopeya, akromonogramma, geminaciya, esse.*

PHONETIC UNITS AND STYLE CHANGES IN KARAKALPAK ESSAY TEXTS

Abstract. *In this article, we get information about the genre variations of essay texts, subjective and objective emotional-expressiveness of the author and the characters in the works, as well as the current state of the language by studying the phonostylistic elements in the essay texts, which are a genre of Karakalpak literary journalism.*

Key words: *Stylistics, phonostylistics, phonographic-tools, alliteration, assonance, onomatopoeia, acromonogram, geminacy, essay.*

СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ТЕКСТАХ КАРАКАЛПАКСКИХ ЭССЕ

Аннотация. *В данной статье путем изучения фоностилистических элементов, используемых в текстах эссе, что является уникальным жанром каракалпакского литературного стиля, мы будем обладать информацией о жанровых различиях текстов эссе, субъективном и объективном, эмоционально-экспрессивном отношении автора к ситуации, образах в произведениях, а также о современном состоянии языка.*

Ключевые слова: *Стилистика, фоностилистика, фонографические инструменты, аллитерация, ассонанс, звукоподражание, акромонogramma, геминация, эссе.*

Kirisiw (Introduction). Hárqanday kórkem shıǵarmanıń tiykarı ádebiy til, jáne de tildiń túp uytqısı bolǵan sóz ekeni belgili. Sonlıqtan da “Sóz – bul eń tiykarǵı kategoriya”-degen R.A.Budagovtıń pikirine tolıq qosıla alamız [10:55]. Házirgi dáwir lingvistikası da usı tiykarǵı kategoriya – sózdi, sózden payda bolatuǵın pütün bir predikativlik birliklerdi hár túrli rakurstan

izertlep, jańa tarawlardıń payda bolıwına, rawajlanıwına túrtki berip atırǵanı sózsiz. Sonday tarawlardıń fonostilistika yamasa fonetikalıq stilistika tarawı bolıp tabıladı.

Temaga baylanisli ádebiyatlar sholwı (Literature review). Fonostiliska – bul fonetika-fonologiya tarawı menen stilistika tarawlarınıń kesilispesinde payda bolıp, sóylew barısındaǵı ses, ritm hám intonaciya sıyaqlı ámeliy fonetikalıq qurallardıń qollanıw nızamlılıqların úyrenip, stillik xarakterin ashıp beriwge xızmet etiwshi taraw bolıp tabıladı. Lingvistikaniń bul jańa tarawı haqqında dáslepki pikir bildirgen lingvist ilimpazlardıń biri bul – N.S.Trubeckoy esaplanadı.

Keyin ala bul taraw menen G.B.Vekshin, I.A.Veshikova, S.M.Gaydushik, N.I.Portnova, L.Timofeev sıyaqlı ilimpazlar shuǵıllanǵan bolsa, turkiy tillerdiń fonostilistikası boyınsha A.Djunisbekov, E.N.Nuraxmetov, S.Karimov h.t basqalar jumıs alıp bardı. Al, qaraqalpaq til biliminde stilistika hám onıń jańa tarawı bolǵan fonostilistika tarawı boyınsha A.Bekbergenov, B.Yusupova, S.Bahadırova, N.Mámedov G.Qarlıbaeva, I.Seytnazarova, G.Aynazarova sıyaqlı ilimpazlar óz jumısları quramında pikir bildirip ótedi.

Izertlew metodologiyası (Research Methodology). Kórkem shıǵarmanıń emocional-ekspressivligin támiyinlewde, shıǵarma syujetindegi waqıyalarǵa personajlardıń qatnasın bildiriwde sózlerdi orınlı qollanıw áhmiyetli. Bunday etip orınlı qollanılgan birlikler avtorıń sheberliginen derek berip turadı. Sózlerdi paydalanıw waqtında avtor tek qalıplesip normaǵa túsip bolǵan, ádebiy tilde tayar halında turǵan birliklerdi qollanıp qoymastan, bayanlanıp atırǵan waqıya hádiyeseniń mazmun-mánisinen kelip shıqqan halda olarǵa ózine tán ózgeshe stillik boyaw júklewi de múmkin. Sol stillik boyawlardıń biri bul sóz quramında jumalıp atırǵan fonemalardıń ornalasıwı bolıp tabıladı. Bunı Trubeckoy bılay dep kórsetedi: “Birewdiń sóylegenin tıńlap otırıp, biz kimniń sóylegenin, qanday ton menen sóylegenin hám onıń ne sóylegenin esitemiz”[1:18].

Tekst quramındaǵı quramındaǵı fonetikalıq birliklerdiń stillik xızmetin A.Haydarov: “Dawıslı hám dawıssız seslerdiń tákirarlanıwı, buwınlardıń tákirarlanıwı poetikalıq sóylewde, ásirese, xalıq awızeki dóretpeleri úlgilerinde kóp ushıraydı. Fonetikalıq qurallardı ádeyi tákirarlap qollanıw arqalı kórkem sóz dóretywshileri ózi aytajaq bolǵan pikirdiń emocional-ekspressivligin kúsheytedi”, -dep kórsetedi[5:55]. Tekstler quramındaǵı fonetikalıq qurallardıń stilistikalıq xızmette jumalıwshı túrleri haqqında birqansha ilimpazlar pikir bildirip ótken. Sol pikirler tiykarında biz fonetikalıq birliklerdiń tákirarlanıw arqalı payda bolatuǵın fonostilistikalıq birliklerdi qaraqalpaq tilindegi esse tekstleri tili misalında kórip shıǵıwdı maqul kórip otmız.

Analiz hám nátiyjeler (Analysis and results). Alliteraciya – (latın tili – qaytalaw; ádebiy termin) kórkem shıǵarmada bir-birine uqsas dawıssız háriplerdiń qaytalanıp keliwi, bılayınsha birgelkili hárip, seslerdiń qaytalanıwı prozalıq, dramalıq shıǵarmalarda da ushırasa beredi. [4:114] Söylew sesleri alliteraciyalıq xızmette jumalıw arqalı sóylew processinen túsiniletuǵın mánige

tásir etip keledi. Alliteraciya sózdiń barlıq poziciyalarında, anlaut, inlaut hám auslaut poziciyalarında kele beriwi múmkin [5:55].

- **Anlaut poziciyada qollanılıwı:** *Al Mirzabay barın bazarlıq etip júrgen, “qarnı toysa qurban hayıt” adam edi. ... “Adam neni qálese, neden ráhát kórse sonı islesin...”* [11:298]; *...Sewgi güliniń heshqashan solmaytuǵınlıǵınıń nishanında qoyıw qara qas astında shim qara, qaramıq kózler ushqın atıp, sol bayaǵı, sol lázzetli, sonday tatlı hám gózzal muhabattan derek berip jaynap-jasnaydı...*[12:19]. Keltirilgen mısallardıń dáslepkesinde tákirarlanıp qollanılıp turǵan **b, q**, sesleri turaqlı sóz dizbekleri quramında kelip personajdıń xarakterlik sıpatlamasın ótkirlestirip beriwe stillik xızmet atqarıp kelgen bolsa, sońǵı mısallarda qollanılǵan **q, s** sesleri alliteraciyalıq xızmette jumshalıp shıǵarma qaharmanınıń ishki-keshirmelerin tereńlestirip, tuyǵı-sezimleriniń qunlılıǵın kórsetiwde orınlı qollanılǵan. Bular alliteraciyanıń óz aldına kórkemlew quralı ekenliginen derek berip turǵanı sózsiz.

- **Inlaut poziciyada qollanılıwı:** *Siz, siz jazıpsız, meni oqıtpayman, depsiz. ... Ayta bersem, óz aldına dástan bolarlıqtay kóp nárseni kórippiz, júregimiz benen sezippiz.* [12:8,11] ... *“Asaw tolqınımnan, suwımnan, altınǵa teń qundızımnan, aydınımniń sáni qasqaldaq-ǵazımnan, qoynım tolı shabaǵım-balıǵımnan ayrıldım...”*, -dep zarlap turıptı [8:102]

- **Auslaut poziciyada qollanılıwı:** *Bul kompoziciya qaraqalpaq xalqınıń miń jıllıq ótmishin, tariyxın, ómirin, turmısın, qaharmanlıq háreketlerin házir janlandırıp, kóz aldımızǵa sáwlelendirip atırǵanday...* [8:101] *Ol zamanda qızlarǵa sen minanı isleme dep aytilmasa da, ózleri túsinedi: biymezgil úyden shıqqaydı, dawısın qattı shıǵarıp kúlmeydi, úlkenlerdiń gápine aralaspaydı, olar sóylesip otırǵanda sózin bólmeydi, shay-sorpanı shorıldatıp sestin shıǵarıp ishpeydi.* [13:23]

Mısallarda kórinip turǵanıday, inlaut hám auslaut poziciyalardaǵı alliteraciyalıq dawıssız fonemalar kóbinese birdey leksika-grammatikalıq kategoriyaǵa tán bolǵan affiksler kórinisinde qollanıladı, bunday birdey grammatikalıq kategoriyalardıń tákirarlanıp qollanılıwı avtordıń aytayın degen hárbir sózine óz aldına logikalıq pát penen dıqqat awdarıwın támiyinlep, ózine tán stillik xızmetti payda etedi. Sonı da aytıp ótiwimiz kerek, bul jumısımızdıń obykti bolǵan esselik shıǵarmalarda avtor ideyasınıń, pikiriniń bayanlanıwındaǵı erkinlik, ayqınlıq, kúndelikli turmısqa jaqınlıq, óz ara dialoglarǵa qurılıw xarakterlerine iye bolıwı janrdıń talabı bolǵanı ushın joqarıdaǵıday tákirarlanıwlardıń qollanılıwı janrǵa tán stillik boyaw júkley aladı dewimiz múmkin.

Assonans – (latınsha *assono* – uyqas, esitilemen, úylesim) poetikalıq yamasa prozalıq tekste dawıslı seslerdiń únlesip qaytalanıwı [4:201]. Assonanstı Sh.Abdinazimov kórkem tekst quramındaǵı fonetikalıq faktorlarǵa kirgizip qaraydı[2:24]. Bunday seslik tákirarlanıwlar barlıq

stillerde, ásirese, kórkem-publicistikalıq stillerdiń tilinde intonaciyalıq pútinlikti, melodiyaılıqtı hám de emocional-ekspressivlikti payda etiwge xızmet etedi. Kórilip atırǵan fonetikalıq kórkemlew quralları eń eski kórkemlew qurallarınıń túrleri retinde saqlanıp, sesler arqalı obrazlılıq jaratıw xızmeti qalıplesken. Kórkem shıǵarma tilinde dawıslı seslerdiń birdeylikti payda etip keliwi alliteraciyaǵa salıstırǵanda jeke siyrek bolatuǵını málim [3:45]. Mısalı: *Meniń bayqawım boyınsha, Abat Talǵattıń ataǵın, abırayın, aktyorlıǵın qızǵanatuǵın edi. “...Eger ishkiń kelse, ish, jatqıń kele me jat, uyqılayjaqsañ ba uyqıla [11:310] ...Báلكim, ózleri de ańǵarmaǵan, ańlamaǵan táreplerin tolıq ashıp beriwge umtilip súwretleydi [12:29]. Adamǵa tek gúmansırap qaray bermey, insaniyattı, dáwirińdi súyip jasaǵanday bir jult eterlik náirse tappaysañ ba? Quıllası, oylar, oylar!; ...“Bul ılaydı ılay degenindey gáp goy, sonıń ushın jurnalistikani tórt jil oqıwdıń ne keregi bar” ...Azat kerek jerinde usılayınsha ótirikke ótirik penen topılıwdı jaqsı biletuǵın edi. Ármanlar tolqını jańasha pát aladı, ármanlar, ármanlar... [14:180,179].* Keltirilgen mısallarımızdaǵı dıqqatqa alınǵan assonanslıq xızmettegi sesler avtorıń hám personajdıń aytilajaq pikirin ótkirlestiriwge, ayrıqsha dıqqat awdarıwǵa, gáptiń oqıwshıǵa melodiyaılı halda jetip barıwına sebepshi bolıp, ózine tán stillik kórkemlew quralı xızmetin atqarıp kelgen.

Fonetikalıq kórkemlew qurallarınıń jáne bir túri seslik dúziliske baylanıslı payda bolatuǵın túri – paronimler. “Paronimler – esitiliw uqsaslıǵı hám morfemalıq quramınıń jaqınlıǵı boyınsha biriniń ornına jańılıs sóz yamasa házil retinde qollanılatuǵın sózler” [3:47] Esselik shıǵarmalardıń janrlıq ózgesheliklerinen hám avtorlardıń jeke stillik ózgeshelikleri menen avtor tiline baylanıslı paronimlerdiń stillik xızmeti ayqın kórine baslaydı. Basqasha aytqanda, avtorlar shıǵarmanıń syujetine baylanıslı personajlardıń tilinde ádebiy normaǵa túsken sózlerdi ayırım fonetikalıq ózgeshelikler menen beriw arqalı sol cituaciyaǵa bolǵan qatnastı tolıq bayanlap ashıp beredi. Jáne de esse dóretilwshilerdiń óz jazıw stiline baylanıslı yaqı sóz variantlarınıń ózine maqul túsken variantınan qollanıw halatları da paronimlik qatnastı payda etip keledi. *Qız balanıń qolınan da bunday hóner (óner) keliwin birinshi kóriwimiz. [8:100] Qalǵan waqıtları bizler Murzanıń úyinde bop (bolıp), Abay menen sóylestik, onıń gitara shalǵan namaların tınladıq [11:248] Pay, mına káris (koreec) degen ádil xalıq eken, Margaretiń shıǵımsız, zıqnaraq edi-goy [12:10].* Bul mısallardaǵı dıqqatqa alınǵan sózler personajlardıń awızeki sóylew tiliniń elementlerin paydalanıw arqalı waqıyanıń tásirtiligin ele de anıǵıraq jetkiziwge tásir etip turǵanı seziledi.

Fonetikalıq birlikler, fonemalar tiykarınan pútin bir sóz hám morfemalar quramında jumsalatuǵın basshılıqqa alǵan halda akromongramma, onomatopeya sıyaqlı sózlik tákirar túrlerin de fonostilistikalıq túrlerge kirgizip úyreniwdi maqul kórip otırmız.

Akromonogramma – shıǵarmalardaǵı bir tórtlik yamasa gáp qanday birlik penen (sóz, sóz dizbegi yaqı gáp) tamamlansa, ekinshi gáp sol birlik penen baslanadı[5:59]: “Eger adam

öziniñ gúnasın **túsinbese**, **túsindiriw** kerek, *-deytuǵın edi Abay. Onda da túsinbese, urıp túsindiriwdiñ de zıyanı joq, al onnan keyin de túsinbese, túsingenshe ura beriw kerek*” [11:303]. **Keldiñ! Keldiñ Sen! Sen maǵan, meni kóriwge keldiñ! Oñım ba, túsim be?** [12:25]. Bul misallardaǵı birdey bolıp tákirarlanıp kelgen akromonogrammalar pikirdiñ tásiriligin arttırıwǵa, waqıya-halatlardı ele de keskinlestiriwge xızmet etip turǵanı kórinedi, sonlıqtan olar da esselik shıǵarmalardıñ tekstlerine ózine tán kórkemlik boyaw beriwshi stillik qural retinde tañlap alınǵanı jón.

Onomatopeya – sóylew aktin payda etiwdiñ stillik usıllarınan biri bolıp, ol fonologiyada ekspressivlikti payda etiwshi eliklewish sózler retinde óz sáwleleniwın tabadı. Onomatopeya qorshaǵan ortalıqtaǵı haywanatlar, túrli predmetlerdiñ tábiyiy halda payda etetuǵın seslerin insan tili arqalı “forma” endiriwdiñ nátiyjesi [5:60]. Mısalı: *Qasıma áste jaqınlap, bilegimdi usladıñ! Qolımdı silkip, tez tartıp aldım. Deneme elektr toǵı urǵandı “dirrr” ete qalǵanın kópke deyin umıta almadım. ...Bılay-bılay ótip júrgenimde seniñ sol bólemege kirip baratırǵanıdı kózim shalsa ishım **ǵıj-ǵıj** qaynap, órtenip keteyin deymen.* [12:27,29] *“Ishiñnen **ǵıdır-bıdır** sóylep, awzıñdı **jbırlatıp**, ayta berseñ boldı,”-dedi Jolı Nawrıızov maǵan “quran” úyretkende... [11:314]. Sonnan aǵam bular qattı quwanıp qalıp edi, kewli shóǵıp qalmasın dep ólgen qızınıñ ornına júgirip júrgen, **tıqıldap** sóyley baslaǵan Marat degen inimdi aparıp berdi. ...Soñ bilsek, **bıdırlap** tinbay sóylegenin qızıq kórip kúni menen úydegilerdiñ ermegi usı bolǵan... [13:21]* Misallarda dıqqat etilgen sózler tek ǵana seske eliklewden payda bolǵan sózlerdi ańlatıwda qollanılıp qoymay, olar shıǵarmaǵa ózine tán stillik túr beriwshi lingvopoetikalıq qural dárejesine deyin alıp shıǵılǵan.

Kórkem teksttiñ ózine tán stillik ózgesheliklerin analizlewde hám teksttiñ kórkemlik dárejesine tiyisli baha beriwde joqarıda kórsetilgen fonostilistikalıq birliklerge qosa tómendegi fonostilistikalıq usıllardı da kórsetiwimizge boladı.

Fonemalardı birneshe etip jumsaw – bul kórkem shıǵarmada qatnasıp atırǵan personajdıñ emocional jaǵdayın súwretlew ushın avtor tárepinen ádeyi islenetuǵın stillik qádem bolıp, bul arqalı avtor awızeki sóylew jaǵdayındaǵı kommunikativlik hám de modallıq mánilerdi jazba tekstte jetkiziwdi maqset etip aladı [9:57]. Kórkem tekst dóretilwshileriniñ bunday stillik qádemlerin fonemalardıñ jikleniwı tiykarında eki toparǵa: dawıslılardı birneshe etip jumsaw hám dawıssızlardı birneshe etip jumsaw dep bólip qarap ótsek boladı.

- Dawıslı fonemalardıñ birneshe bolıp jumsalıwı: 1) ... *Usınday sezimlerdi qashan basımnan keshirgenimdi yadıma túsiriwge háreket ettim. – **He-e**, bayǵı balalıǵımda Erevanda kórgen **ekenmen-aaw**.* [15:45]. 2) *Asshı ayazlı qıs kúnleriniñ birinde bándirgide Margaret penen duslasıp qalıp, kóristik. – **O-o**, suwıq!* [12:10]. 3) ...-*Men onnan kitap soradım. Ashılısıp heshkim menen sóylesip kórmedim. **He-e**, solay **ma-a**?* [12:27]

Dáslepki mısalda avtor prozalıq menniń eske túsiriw halatın kúsheytińkirep súwretlew hám ayırıqsha dıqqat qaratıw ushın dawıslı seslerdi ádettegi qalıplesken formadan artıq halda qollanǵanın kórsek, keyingi mısaldaǵı birden artıq bolıp qollanılǵan dawıslı sesler insannıń tábiyat hádiyesinen hám súysiniw, hám nalınıw, narazıshılıq sezimlerin bildirip atırǵanlıǵın ańlawımızǵa boladı. Al, úshinshi mısalmızda qollanıwı turǵan birden artıq dawıslı sesler replikanıń dáslepki bóleginde bildirilgen pikirge isenbewshilik, pikir iyesin mısqıllaw sıyaqlı sezimlerde bildiriw ushın stillik maqsette jumсалǵanın seziwimizge boladı.

- Dawıssızlardıń birneshe bolıp jumсалıwı: - *Iyyy, ádira qaldıq! Qartayǵanda saz úyrenip, ólgeninde shertermiseń, - murnın jıyırdı abısınım.* [12:10]. Bul mısalmızdaǵı dıqqatqa alınǵan birneshe bolıp qollanılǵan dawıssız sesler shıǵarma waqıyasına personajdıń mensiwbewshilik, ersi kóriw, mısqıllaw sıyaqlı sezimlerin ańlatıw ushın, sonday-aq, personaj tilin kúndelikli awızeki sóylew tiline jaqın etip kórsetiw ushın avtor tárepinen stillik maqsette ádeyi paydalanılǵan dewimizge boladı.

Juwmaq hám usınıslar (Conclusion/Recommendations). Juwmaqlap aytqanda, hárqanday shıǵarmada, atap aytqanda, esse tekstlerinde qollanılatuǵın fonostilistikalıq birlikler hám usıllar tekstlerdiń qunlılıǵın arttırıwda, estetikalıq tásirsheligin kúsheytiwde, forma menen mazmunıń óz ara qatnasılıǵın sáykeslendirip súwretlewde, óziniń melodiyalılıǵına iye bolıwın támiynlewde, dóretiwshiniń insan haqqındaǵı oy-pikirin, qatnasın, jeke sheshimlerin bayanlawda ózine tán kórkemlikti payda etiw ushın stillik xızmet etedi. Bul nátiyjelerden kelip shıqqan halda, qaraqalpaq esse tekstleriniń tilin lingvostilistikalıq aspekte izertlew obykti etip alǵanımız maqsetke muwapıq boladı dep oylaymız.

REFERENCES

1. A.Bekbergenov. “Qaraqalpaq tiliniń stilistikası” Nókis “Qaraqalpaqstan” 1990
2. Sh.Abdinazimov. “Lingvopoetika”. Nókis. QMU baspası, 2019
3. B.Yusupova “Fonostilistika. Sh.Seytovtıń “Xalqabad” romanı tili frazeologiyasınıń fonostilistikalıq analizi”. Tashkent. 2021
4. “Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi” I, IV, V tomlar. Nókis. “Qaraqalpaqstan”. 2023
5. M.Raximova. “Ózbek tilida esse matnlarining lingvostilistik va lingvokulturologik tadqiqı” Filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori dissertaciyasi. Samarqand. 2022
6. Nasirov hám basqalar. “Rushsha-qaraqalpaqsha terminler sózligi”. Nókis. Bilim. 1992
7. A.Dosımbetova. “Ádebiyatta kórkem súwretlew quralları”. Nókis. 2017
8. “Ámiwdárya” jurnalı 2023-jıl 4-san.
9. M.Qurbonova, M.Yo’ldoshev. “Matn Tilshunosligi.” Toshkent. “Universitet” 2014

10. G.Aynazarova. Teoriyalıq til bilimi tiykarları. Nókis. QMU. 2022
11. O.Ábdiraxmonov. “Tańlamalı shıǵarmaları” (“Mırzaniń isi”). Tashkent. “Fan” 2009.
12. T.Masharipova. “Ózimdi izleymen”. Tashkent. “Extremum Press”. 2011
13. T.Qurbanbaeva “Aqsaqal”. “Qaraqalpaqstan”. 2010.
14. Sh.Usnatdinov. “Sońǵı ańshı”. Nókis. “Qaraqalpaqstan”. 2014.
15. O.Abdiraxmanov. “Aralım – dártim meniń.” Nókis. “Qaraqalpaqstan”. 1990